

ISSN: 2788-9718 (online)

ISSN: 1814-6961 (Print)

Отан тарихы
Отечественная история
History of the Homeland

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2024. № 27 (2)

Редакция

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры (Алматы қ., Қазақстан)

E-mail: kabulzia@rambler.ru Тел.: +77014070164

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195670100>

Редакциялық алқа

Аяған Бүркітбай Фелманұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары (Астана, Қазақстан) Scopus Author ID: 5865559700; ORCID

Әбусейітова Меруерт Қуатқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының тарихи материалдарды зерттеу жөніндегі Республикалық орталығының директоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Әбіл Еркін Аманжолұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Мемлекет тарихы институтының директоры (Астана, Қазақстан); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Әжіғали Серік Ескендірұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Шығыс елдері архитектурасы Халықаралық академиясының корр.-мүшесі; Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Әлімбаев Нұрсан, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Вильмено Анне-Мари, антропология докторы, Лувен католик университетінің профессоры (Лувен, Бельгия); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Крупа Татьяна Николаевна, эксперименталды археология ғылыми-зерттеу лабораториясының ғылыми қызметкері, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Margulan Centre, «YMAI» Халықаралық ғылыми-зерттеу лабораториясының жетекшесі (Қазақстан – Украина); ORCID

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының академигі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қыпшақтану Халықаралық институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Кушқумбаев Айболат Қайырсыямұлы, тарих ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университетінің аймақтану кафедрасының профессоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Мионг Сун-ок, антропология докторы, профессор (Сеул, Корея); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Моррисон Александер, PhD, NewCollege профессоры, Оксфорд (Оксфорд, Ұлыбритания); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Мотузаите-Матузевичюте, Гидре, Археология докторы, профессор, "Биоархеология" ғылыми орталығының жетекшісі, Вильнюс университеті. Вильнюс қ., Литва; Scopus Author ID: 25225880890; ORCID

Муминов Әшірбек Құрбанұлы, тарих ғылымдарының докторы, арабист, профессор, ИКҰ (Орталық Азия) ұйымдастыру қызметінің бас директорының кеңесшісі (Стамбул, Түркия); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Мұқтар Әбілсейіт Қапизұлы, «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Оно Рюосукэ, тарих ғылымдарының докторы, Васеда университетінің антропология (Токио, Жапония);

Отенова Гульфира Елубаевна, Тарих ғылымдарының докторы, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің профессоры Павлодар қ., Қазақстан; Scopus Author ID: 57194518893; ORCID

Оутрам Алан, археология ғылымдарының докторы, профессор, археология және тарих департаменті, Эксетер университеті (Эксетер, Ұлыбритания); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Өмер Құл, әлеуметтік ғылымдар докторы, Стамбул университетінің профессоры (Стамбул, Түркия); ORCID

Петер Финке, PhD, Макс Планк атындағы Институтының профессоры, Цюрих университеті (Цюрих, Швейцария); Scopus Author ID: 55124700300

Садвокасова Закиш Төлеханқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Италияның Болонья Ғылым Академиясының мүше корреспонденті, ҚР Ұлттық музейінің физикалық антропология лабораториясының меңгерушісі (Астана, Қазақстан); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Уяма Томохико, PhD, Хоккайдо университетінің Славян-Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Саппоро, Жапония); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, Цюрих); Scopus Author ID: 55124700300; ORCID

Жауапты редактор

Мұқанова Гүлнар Қайроллақызы

Ғылыми редакторлар

Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы

Әбікей Арман Мұратұлы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшы

Зікірбаева Венера Серікқызы

Копеева Сания Жуматайқызы

Редакция

Главный редактор

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан). E-mail: kabulzia@rambler.ru; Scopus Author ID: 56195670100; ORCID.

Члены редакционной коллегии

Абиль Еркин Аманжолович, доктор исторических наук, профессор, директор Института Истории государства РК (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Ажигали Серик Ескендирович, доктор исторических наук, профессор, Главный научный сотрудник, почетный заведующий отделом этнологии и антропологии Института Истории и этнологии (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Абусеитова Меруерт Хуатовна, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии наук РК; директор Республиканского информационного центра по изучению исторических материалов (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Алимбай Нурсан, кандидат исторических наук, профессор; Главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Аяган Буркитбай Гелманович, доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства, (г. Астана, Казахстан); Scopus Author ID: 58655559700; ORCID

Вильмено Анне-Мари, доктор антропологии, профессор Католического университета Лувен, (Бельгия, Лувен); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Исмагулов Оразак Исмагулович, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук РК, член-корр. Болонской АН (Италия), заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Крупа Татьяна Николаевна, научный сотрудник Научно-исследовательской лаборатории экспериментальной археологии, Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана, Margulan Centre, заведующая Международной научно-исследовательской лабораторией «YMAI» (Казахстан – Украина); ORCID

Кумеков Болат Ешмухамбетович, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук РК; директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Алматы) Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Кушкумбаев Айболат Кайрслямович, доктор исторических наук, главный научный сотрудник, профессор кафедры регионоведения Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Мионг Сун-ок, доктор антропологии, ассоциированный профессор (Корея, Сеул); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Моррисон Александр, PhD, профессор NewCollege, Оксфорд (Великобритания, Оксфорд); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Мотузаите-Матузевичюте, Гидре, Доктор археологии, профессор, руководитель Научного центра «Биоархеология» Вильнюсского университета, г. Вильнюс, Литва; Scopus Author ID: 25225880890; ORCID

Муктар Абильсеит Капизович, Директор РГКП «Государственного историко-культурного музей-заповедник «Сарайшык», доктор исторических наук, профессор; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Муминов Аширбек Курбанович, доктор исторических наук, арабист, профессор; Консультант Генерального директора по организационной деятельности ОИК (Центральная Азия), (Турция, Стамбул); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Омер Кул, доктор социальных наук, профессор Стамбульского университета; (Турция, Стамбул); ORCID

Оно Рюосуке, доктор исторических наук, антрополог Университет Васеда (Япония, Токио);

Отепова Гульфира Елубаевна, Доктор исторических наук, профессор Павлодарского педагогического университета им. А. Маргулана. г. Павлодар, Казахстан; Scopus Author ID: 57194518893; ORCID

Оутрам Алан, доктор археологии, профессор департамента археологии и истории университета Эксетер (г. Эксетер, Великобритания); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Садвокасова Закиш Тулехановна, доктор исторических наук, профессор; Главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Уяма Томохико, PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований Университета Хоккайдо (Япония, Саппоро); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, Цюрих); Scopus Author ID: 55124700300

Ответственный редактор

Муканова Гюльнар Кайроллиновна

Научные редакторы

Касымова Дидар Бейсенгалиевна

Абикей Арман Муратович

Мурзаходжаев Куаньш

Технический секретарь

Зикирбаева Венера Сериковна

Копеева Саня Жуматаевна

Editorial Team

Editor-in-Chief

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan) E-mail: kabulzia@rambler.ru

Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195670100>

Editorial board members

Abil Erkin Amanzholovich, doctor of historical sciences, professor, director of the of the Institute of history of state of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Abusseitova Meruert Khuatovna, doctor of historical sciences, professor, corresponding member of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Republican information center for studies of the historical materials (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Alimbay Nursan, candidate of historical sciences, professor; chief researcher of the C. Valikhanov Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty). Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Ayagan G. Burkhitbay, Professor of History, Deputy Director of the Institute of State History Institute of Republic of Kazakhstan, (Astana, Kazakhstan); Scopus Author ID: 58655559700; ORCID

Azhigali Serik Yeskendirovich, doctor of historical sciences, professor, chief researcher, emeritus head of the department of ethnology and anthropology of the Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Ismagulov Orazak Ismagulovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan, corresponding member of the Bologna Academy of sciences (Bologna, Italy), head of the physical anthropology laboratory of the National museum of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Krupa Tatiana Nikolaevna, Researcher at the Research Laboratory of Experimental Archaeology, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Margulan Centre, Head of the International Research Laboratory "YMAI" (Kazakhstan – Ukraine); ORCID

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Internal institute of Kypshak studies of the al-Farabi Kazakh national university, professor of Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Kushkumbayev Aibolat Kairslyamovich, doctor of historical sciences, chief researcher of the regional studies department of the Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Morrison Alexander, PhD, professor New College, Oxford (Great Britain, Oxford); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Motuzaitė-Matuzevičiute, Giedre, Professor (Archaeology), Full Professor, a head of Bioarchaeology Research Centre at Vilniaus Universitetas, Vilnius, Lithuania; Scopus Author ID: 25225880890; ORCID

Muktar Abilseit Kapizovich, Director of the State Historical and Cultural Museum-preserve "Saraishyq" - Doctor of Historical Sciences, Professor: Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Myong, Soon-ok, doctor of anthropology, associate professor (Republic of Korea, Seoul); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Muminov Ashirbek Kurbanovich, doctor of historical sciences, arabist, professor; consultant of the General director on organizational affairs OIC (Central Asia), (Turkey, Istanbul); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Omer Cul, doctor of social sciences, professor of Istanbul university (Turkey, Istanbul); ORCID

Ono Ryosuke, PhD, anthropologist Waseda University (Japan, Tokyo);

Otepova Gulmira Elubayevna, Doctor of Historical Sciences, Professor Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan; Scopus Author ID: 57194518893; ORCID

Outram Alan, Doctor of archeology, professor, Department of Archaeology and History, University of Exeter (Exeter, UK); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Peter Finke, PhD, professor of the Max Planck institute, Zurich university (Switzerland, Zurich); Scopus Author ID: 55124700300; ORCID

Sadvokassova Zakish Tleukhanovna, doctor of historical sciences, professor; chief researcher of the C.C. Valikhanov Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Uyama Tomohiko, PhD, professor of the Slavic-Eurasian researches Center of Hokkaido University (Japan, Sapporo); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Vuillaume Anne-Marie, doctor of anthropology, professor of the Catholic university of Luven, (Belgium, Luven); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Executive Editor

Mukanova Gulnar

Scientific Editors

Kasymova Didar

Abikey Arman

Murzakhodzhayev Kuanysh

Technical secretary

Zikirbayeva Venera Serikovna

Kopeyeva Saniya

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhly
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 2, pp. 301-316, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_2_301-316

HISTORICAL LEGENDS ABOUT ABULKHAIR (1693-1748): CEMETERY “KHAN’S GRAVE”, KARAKUM KURULTAI

Absadyk Almasbek Akhmetulyl, Issenov Utegen Ihsanovich²

¹Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly (47, A. Baitursynov Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Philological Sciences, Ass. Professor
<https://orcid.org/0000-0002-1657-029X>. E-mail: absalmas@mail.ru

²Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly (118, Independence Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, ass. Professor
<https://orcid.org/0000-0001-6616-5252>. E-mail: utegen59@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Absadyk A.A., Issenov U.I., 2024

Abstract. *Introduction.* Due to the deteriorating geopolitical situation in the Kazakh Steppe, Abulkhair sought to turn into a protectorate under the Russian Empire. *Goal and objectives.* The aim of this study is to analyze the artistic images present in the legends that are characteristic of classical folklore and to study the legends about Abulkhair from both a historical and folklore perspective. *Materials and methods.* Legends about Abulkhair were published in various periodicals and have been analyzed in the works of historical scholars. *Results.* Legends occupy a unique position among folklore, as the historical reality of past events and the merits of historical figures fade over time, leaving behind only stable motifs and plotlines preserved in folktales. *Conclusion.* In the legends about Abulkhair Khan, historical events are presented in a general manner, while the behaviors of the people involved are depicted based on the needs and perspectives of their era.

Keywords: Abulkhair Khan, political history, Russian Empire, folklore

Acknowledgements: The article was prepared as part of the implementation of the program-targeted financing project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for scientific and (or) scientific and technical projects for 2023-2025 (registration number BR 21882223).

For citation: Absadyk A.A., Issenov U.I. Historical legends about Abulkhair (1693-1748): cemetery “Khan’s grave”, Karakum kurultai // Otan tarikhly. 2024. Vol. 27. No. 2. Pp. 301-316 (In Kaz.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_301-316

ӘБІЛҚАЙЫР (1693-1748) ТУРАЛЫ ТАРИХИ АҢЫЗДАР: «ХАН СҮЙЕГІ» ҚОРЫМЫ, ҚАРАҚҰМ ҚҰРЫЛТАЙЫ

Әбсадық Алмасбек Ахметұлы¹, Исенов Өтеген Ихсанұлы²

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(147-үй, А. Байтұрсынов көш., 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)
Филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0002-1657-029X>. E-mail: absalmas@mail.ru

²Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(118-үй, Тәуелсіздік көш., 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0001-6616-5252>. E-mail: utegen59@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Әбсадық А.А., Исенов Ө.И., 2024

Аңдатпа. *Кіріспе.* Геосаяси жағдайдың шиеленісуіне байланысты Әбілқайыр хан мемлекеттің территориялық тұтастығын сақтау үшін Ресей империясының протектораттығына өтуге ниет білдірді. *Мақсаты мен міндеті.* Атақты тұлға туралы аңыздарда классикалық фольклорға тән көркемдік белгілер бар. Сол себепті Әбілқайыр туралы аңыздарды тарих және фольклористика тұрғысынан зерделеу маңызды. *Материалдар мен әдістер.* Әбілқайыр туралы әңгімелер мен аңыздар «Тургайские областные ведомости», «Тургайская газета» мерзімдік басылымдарда жарияланды. Бұл аңыздар ғалымдардың еңбектерінде талданды. *Нәтижелер.* Фольклорлық шығармалардың қатарында тарихи деректік, ақпараттық, танымдық тұрғыдан аңыздардың орны бөлек. Аңыздарда болған оқиғаның нақты шындығы немесе белгілі бір тарихи тұлғаның атқарған іс-әрекеттері уақыт өте келе көмескіленіп, оның орнын фольклорда кең қолданылатын тұрақты мотивтер мен сюжеттер басады. Әбілқайыр хан туралы тарихи аңыздарда батырлық ертегі мен эпостардың сюжеттерінде кездесетін тұрақты сарындар орныққан. *Қорытынды.* Әбілқайыр туралы аңыздарда тарихи оқиғалардың сұлбасы сақталған. Аңыздағы адамдардың іс-әрекеті кейінгі дәуір мен ұрпақтар танымына сай ерекшелігі бар фольклорлық туынды қалыптасқан.

Түйін сөздер: Әбілқайыр хан, саяси тарих, Ресей империясы, тарихи аңыздар, ауыз әдебиеті

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің 2023-2025 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша бағдарламалық-нысаналы грантын іске асыру аясында дайындалды (№ BR 21882223).

Дәйексөз үшін: Әбсадық А.А., Исенов Ө.И. Әбілқайыр (1693-1748) туралы тарихи аңыздар: «хан сүйегі» қорымы, қарақұм құрылтайы // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. 301-316 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_301-316

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДАНИЯ ОБ АБУЛХАИРЕ (1693-1748): КЛАДБИЩЕ «ХАНСКАЯ МОГИЛА», КАРАКУМСКИЙ КУРУЛТАЙ

Абсадық Алмасбек Ахметұлы¹, Исенов Өтеген Ихсанович²

¹Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынулы
(д. 47, ул. А. Байтурсынова, 110000 Костанай, Республика Казахстан)

Доктор филологических наук, асс. профессор
<https://orcid.org/0000-0002-1657-029X>. E-mail: absalmas@mail.ru

²Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынулы
(д. 118, ул. Независимости, 110000 Костанай, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
<https://orcid.org/0000-0001-6616-5252>. E-mail: utegen59@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Абсадык А.А., Иссенов О.И., 2024

Аннотация. *Введение.* В связи с ухудшением геополитической ситуации вокруг Степи Абулхаир хан выразил желание войти под протекторат Российской империи, чтобы сохранить территориальную целостность государства. *Цель и задачи.* В исторических преданиях имеются художественные образы из фольклора. Авторами актуализируется изучение преданий об Абулхаире с точки зрения истории и фольклористики. *Материалы и методы.* Предания об Абулхаире публиковались в периодических изданиях «Тургайские областные ведомости», «Тургайская газета». Эти предания были проанализированы в трудах историков. *Результаты.* Предания занимают особое место среди фольклорных произведений с точки зрения исторической науки. Историческая реальность прошлого и заслуги исторической личности со временем ослабевают, но остаются устойчивые мотивы и сюжеты в фольклоре. Исторические предания об Абулхаир-хане имеют устойчивые мотивы из сюжетов героических сказок и эпоса. *Заключение.* В преданиях об Абулхаир хане исторические события сохранились в общих чертах, тогда как действия и поведение людей, участвовавших в тех событиях, были изложены, исходя из «вызовов» эпохи и восприятия представителей конкретного поколения.

Ключевые слова: Казахское ханство, Абулхаир хан, политическая история, Российская империя, исторические предания, фольклор

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан научных и (или) научно-технических проектов на 2023-2025 годы (№ BR 21882223).

Для цитирования: Абсадык А.А., Иссенов О.И. Исторические предания об Абулхаире (1693-1748): кладбище «Ханская могила», Каракумский курултай // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. С. 301-316. (На Каз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_301-316

Кіріспе. Түркілік кеңестіктің қайнар бұлағынан бастау алатын Қазақ хандығының тарихи дәуірлері ел жадына із қалдырып, сол бір тарихи кезеңдерде орын алған оқиғалар мен өмір сүрген тұлғалар жайындағы жыр-аңыздар фольклорлық шығармаларға арқау болды. Бұл тұрғыда Қазақ хандығының жеке орда болып қалыптасуына ықпал еткен тұлғалар туралы көптеген фольклорлық туындылар ел арасына кең тарады. Әсіресе, ел басқарған Шыңғыс тұқымдары - төрелер, оларға серік болған ру-тайпа көсемдері - би мен батырлардың сіңірген еңбектері жайындағы шығармалар мольнан кездеседі. Олардың ел-жұртты, қонысты сыртқы жаудан қорғау жолындағы ерлік істері, қажыр-қайраты тарихи жырларда, аңыз әңгімелерде көркемдік кесте үлгісімен өрнектелді.

Халықтың өз аузымен айтылған тарихы деп бағаланатын аңыздарды таза, шынайы тарих деп қарауға және баяндалатын оқиғалар сол алғашқы тараған тұсынан еш өзгеріске ұшырамай, шындық қаз-қалпында қалған деп үзілді-кесілді тануға болмайды, басқаша айтқанда, аңыздық деректердің барлығын ақиқат деп қабылдамау керек.

Аңызға арқау болған қандай да болмасын белгілі бір тарихи факті уақыт өте келе өзгеріп, қалыптасқан тарихи жағдай мен сол тұста өмір сүрген ұрпақтың көзқарасына орай сұрыпталып, өңделеді. Онда жеке тұлғалардың іс-әрекеттерімен қатар халықтың түрлі тарихи даму кезеңдері мен әр тұста орын алған оқиғалардан алған түйіні, шығарған қорытындысы, көрнекті тұлғалардың іс-әрекетіне берілген бағалары да сақталып жетті. Сондай халық мұрасының бір шоғарына Әбілқайыр хан туралы тарихи аңыздарды жатқыза аламыз.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Әбілқайыр туралы халық аңыздары қазақ даласына XVIII-XIX ғасырларда Ресей империясының мұрат-мүддесі тұрғысынан түрлі сапармен келген Н.П. Рычков (Рычков, 1772), Я.П. Гавердовский сынды әскери қызметкерлердің жазба деректеріне ілінді. Сонымен қатар XIX ғасырдың соңғы ширегіндегі мерзімдік баспасөз бетінде, атап айтқанда, «Тургайские областные ведомости», «Тургайская газета» басылымдарында «Әбілқайыр мен Жәнібек батыр достығы» туралы көлемді аңыз жарияланды. Бұл тұрғыда Д. Беркінбаевтың (Беркинбаев, 1895) «Хан моласы» туралы жазған мақаласын атап өтуге болады. Хан мен батырдың достығын бейнелейтін келесі бір аңыз мәтіні «Алдияр» деген атаумен газеттің алғашқы редакторы И.И. Крафтың «Тургайская газета» бетінде басылған қазақ фольклорының үлгілері негізінде құрастырылған «Из киргизской старины» (Крафт, 1900) атты жинағына енеді. Әбілқайыр ханның ата-тегіне қатысты аңыздық шежіре деректері Ресей дипломаты М. Тевкелевтің (ИКРИ, 2005) күнделігіне тіркелген. Әбілқайыр ханның Аңырақай соғысында қолбасшылық жасағаны туралы аңыздар тарихшы М. Тынышпаевтың (Тынышпаев, 1992) тарихи зерттеулеріне арқау болды. XVIII ғасырдағы жоңғар шапқыншылығының зардабы туралы сипаттамалар Ш. Уәлихановтың (Валиханов, 1985) жазбаларында орын алған.

Зерттеуге фольклортану, тарих ғылымдарындағы жалпытеориялық методологиялық әдістер пайдаланып, дәйектер мен іргелі зерттеулерге сипаттама жасау, дерек көздерін талдау, фольклорлық материалдарды тарихи-салыстырмалы әдіспен зерделеу тәсілдері қолданылады.

Талқылау. Патша шенеуігі А. Левшин, Әбілқайыр хан туралы: «Әбілқайыр Кіші жүз ханы болғанымен, Орта жүздің кейбір руларына билігін жүргізді. Елінің жағдайын ойлай отырып, билігіне өктем болуына назар аударды. Жауларын жеңіп өз билігін нығайта түсу үшін бар мүкіндігін толық пайдаланды, деген пікір қалдырды (Левшин, 1996:161). XVIII ғасырдағы Қазақ хандары туралы Х. Досмұхамедұлы: «Ұлы хан болғысы келген хандар көбейді, Әбілқайыр, Қайып, Сәмеке ұлы хан болып қатар шықты. Бұлардың қайысысы да елді тегіс соңына ерте алмады. Әбілқайырға елді қорқытып, алып хан болудан басқа жол қалмады. Елді қорқыту үшін Әбілқайыр орыс патшасына бағынбақшы болды, деп ханның Ресей протектораты болуға шешім қабылдауындағы ұстанымын келтіреді. (Досмұхамедұлы, 1991). Қазақ хандығының XVI-XVIII ғасырлардағы геосаяси тарихы Еуропа, Америка елдерінің саяхатшылары Б. Шуплер, Ю. Скайлер Д. Кестель, Д. Элтон, Р. Хоут, М. Майялардың зерттеулері мен жол жазбаларына түсті. Неміс шығыстанушысы Б. Шуплер айтқандай, отарлық билік «орыстың терезесі арқылы» қарауға үйретті (Есмағамбетов, 1993:3). Ю. Скайлер, қарсыластары қатты қысымға алған қысылтаяң кезде Әбілқайыр өзіне ең берілген адамдарымен Ресейге бағынуға ниет білдірген. Бұл 1930 жыл болатын. Алайда бұл ұсынысты қазақтардың басым көпшілігі қабылдамады. Бірақ арада біраз уақыт өткен соң қазақтар оны өзінің ханы деп таныған. Сөйтіп келісім 1734 жылы (1731. - автор) келісім жасалып, ол бойынша Әбілқайыр орыс шекарасын мазаламауға және сауда керуендерін қорғауға міндеттеме алған. Орыстар өз кезегінде Әбілқайыр ханның хандық қасиетін тануға уәде бергенін жазды (Есмағамбетов, 1993: 18). И. Ерофеева, атақты хан туралы халық аңыздарының тарихи құндылығына талдау жүргізді

(Ерофеева, 2002). Қазақ хандарының тарихын зерттеген Т. Сұлтанов XVI-XVIII ғасырлардың тарихи құжаттары мен материалдарына жүргізген зерттеулері бойынша 1465-1786 жылдар аралығында Қазақ хандығын 47-ден астам хандар билегенін, оның 18-і үлкен хандар да қалғандары кіші хандар мен келте хандар болғанын жеткізді (Сұлтанов, 2001:145-146). Ж. Жақсығалиев зерттеуінде, Әбілқайыр хан тұсындағы Батыс Қазақстан өңірінің әлеуметтік-экономикалық, саяси мәселелерін, баһадүр Әбілқайыр ханның қоғамдық-саяси қызметтерін қарастырды (Жақсығалиев, 2003). С. Мәшімбаев, Әбілқайыр хан өз заманында елдің бірлігі үшін күресті, бірақ өз жауларымен күресуге күші жетпейтінін түсінді. Қазақтардың түбіне жететін олардың бытыраңқылығы, ру араздығы, төрелер арасындағы өзара кикілжің деп түсінді. Әбілқайырдың төңірегінде батыр атағымен мемлекеттік істерді бірге шешетін, батырлар болды. Олар: Табын Бөкенбай, Шақшақ Жәнібек, Тама Есет сияқты саяси ықпалы бар адамдармен пікірлес болғандығын айтты (Мәшімбаев, 2007:186). И. Ерофеева, 1710 жылы Аралдың солтүстік-шығысында тұңғыш рет хан болып Жәнібектің сегізінші баласы Өсек сұлтанның ұлы Әбілқайыр (1710-1748) сайланды да, XVIII ғ. ортасына дейін Кіші жүздің ру тайпаларының негізгі бөлігін биледі. Ол 1748 жылы өлгеннен кейін оның ұрпақтары ондаған жылдар бойы Қазақ хандығының батыс бөлігіне билігін жүргізіп, оны Жәдік сұлтан ұрпақтарымен бөлісіп отырды, деп Әбілқайыр ұрпақтарының хан тағына отырып, ел билеген ұрпақтар сабақтастығының Ресей патша үкіметі тұсында да жалғасуының саяси себептерін саралады (Ерофеева, 2007:136-147). Ә. Мұқтар мен Е. Сыдықовтың монографиясында Әбілқайыр ханның ел тұтастығы үшін күресінің тарихы сараланады. Авторлар Әбілқайыр хан Ресейдің «құлақ кесті құлы болған» емес. Бұл жылдары Ресейдің заңдары мен жарлықтарының күші жоқ-ты, қазақ үшін еш ықпалы болмады. Мұның барлығы «бодандықтың» бір жақты болғанын растайды деген қорытынды түйген (Мұқтар, Сыдықов, 2015:215). Б. Кәрібаев зерттеуінде, Әбілқайыр ханның орыс-қазақ қатынасындағы саяси қызметінің тарихы деректер негізінде талданады (Кәрібаев, 2014). Қазақ хандығының тарихына қатысты қазақ хандарының шежіресі мен дәстүрлі хандық институтының дамуының тарихына зерттеулер жүргізген тарихшылар Ұ. Ахметова (Ахметова, 2005), З. Кабульдинов (Қабылдинов, 2006), А. Ахмет, (Ахмет, 2007) т.б. авторлар зерттеулерінде Әбілқайырдың саяси-қоғамдық қызметін зерделеуге қатысты деректер бар. Ал фольклорды тарихи дерек көзі ретінде пайдалану мәселесі ТМД халықтарының зерттеулерінде ертеден көтеріліп келе жатқан мәселе (Беляевский, 2002).

Зерттеу нәтижелері. Қазақ хандығының XVIII ғасырдың I жартысындағы саяси тарихында көрнекті роль атқарған Әбілқайыр хан туралы тарихи аңыздар сол ғасырдың екінші жартысынан бастап жазбаға түсе бастады. Атақты ханның халық арасында қандай құрметке ие болғанынан хабар беретін жазба 1771 жылы Еділден Жоңғарияға қашқан торғауыт қалмақтарын қуған әскери қосынға қатысқан орыс офицері Н.П. Рычковтың жазба күнделігіне тіркелді. Онда ол Өлкейлік өзенінің маңында қазақтардың «қазақтардың айтулы қорымы» (славное кладбище киргизов) бар екенін, онда Әбілқайыр хан жерленгенін жазады.

Н. Рычков өз көзімен көрген хан бейітінің құрылысын сипатайды, қабірдің жанындағы белгілерге назар аударады. Марқұмның мүрдесі жерленген қабірдің жанына жауынгерлік қару-жарақтардың қойылғанын, хан қабірінің аяқ жағына өзінен-өзі ағаш өсіп шығып (Тарихи деректерде ханның бейітіне оның ұлдары тал өсірмек болған әркетер тіркелген – авт.), оның қалың бұтағы бейіттің шығыс бөлігін басып тұрғанын, бұл көріністі халық тегін нәрсе емес деп бағалап, марқұмды әулие тұтатынын және ағаштың бұтақтарына өз киімдерінен жыртас шүберек, қайғы кешкендігін білдіретін

талшық шаш байлайтынын, бейіт қарсы бетіне құрбандық шалатын 12 аршын төртбұрышты қоршау салынғанын тәпшітеп суреттейді (Рычков, 1772: 43-45).

Әбілқайыр дүниеден өткен соң көп ұзамай-ақ, тіпті жыл өткен соң, халық оны әулие деп құрметтеп, оның бейітін қадірлей бастайды. Мұндай ақпарат Орынбор губернаторы И. Неплюев Сыртқы істер коллегиясына жазған хабарламасында орын алған (Ерофеева, 2002: 309). Ал Н. Рычковтың жазбасынан хан бейітінің толық сакральды сипаты алғаны нақты сипатталған. Оның сакральды сипат алуына негіз болған көріністің бірі (марқұмның жауынгерлік т.б. қадыр-қасиетінен басқа) – жапан далада жалғыз ағаштың жайқалып өсуі. Сусыз, құрғақ далалық өңірде табиғаттың мұндай көрінісі сирек кездеседі (тарихшылардың жазуынша, Әбілқайырдың бейітіне оның ұрпақтары тал отырғызып, оны күтіп-баптауға қарекет еткен). Сирек құбылыс халықтың Әбілқайыр ханның өмірі мен қызметіне қатысты деректерге деген қызығушылықты, ынтаны арттырып, түрлі аңыз әңгімелердің өрбуіне септігін тигізеді. Соның бірі – жасөспірім Әбілқайыр мен қарт Жәнібек батырдың жапан түздегі жалғыз ағаштың түбіндегі кездесуден басталған достығы туралы аңыз. Аңыз XX ғасырдың басында жазбаға түскен. Сол себепті аңыздың нақты тарихи, ақпараттық сипаты солғын тартып, оның орнын батырлық ертегілік, эпостық сарын басқан. Бұл көріністің сыр-сипаты мақаланың төменгі бөлігінде арнайы талданады.

Әбілқайыр хан туралы толымды тарихи аңыздардың жазбаға ілінген уақыт мөлшерімен қарағанда көне нұсқасы әрі деректік құндылығы жағынан маңыздысы – «Қарақұм құрылтайы» туралы аңыз. Оны 1803-1804 жылдары Қазақ даласы арқылы Бұқар хандығына сауда-саттық мәселесімен экспедицияға барған орыс офицері Я.П. Гавердовский Кіш жүз қазақтарынан жазып алады.

Экспедиция қорытындысы бойынша «Қырғыз-қайсақ даласын шолу», «1803 және 1804 жылдары қырғыз-қайсақ даласында жүргізілген күнделік жазбалары» атты еңбек қалдырған әскери шенеунік өз жазбасында қазақ ру-тайпа көсемдері сыртқы жауларға тойтарыс беру үшін күш біріктіру мақсатында Арал теңізі маңындағы «Қарақұм» құрылтайына жиналғандығы және онда ел тағдырына қатысты саяси шешімдер қабылданғанын баян етеді: «...1710 жылы Қарақұмды жайлайтын бірнеше тайпалардың рубасы көсемдері бір-бірін қасық қаны қалғанша қорғауға күш салу үшін кеңеске жиналады. Жанын аяйтын жандар осы кеңестің үстінде де үрейге бой алдыртып, бірі қауіпсіздікті қонтайшының мейірімінен іздеуді қолайлы көрсе, енді бірі қонысты тастай қашып, Еділден әрі өтіп кетуді ұсынды. Ал енді бәз біреулері болса, қорқақ қояндай тым-тырақай қашып, даланың әр тарабына бытырап кетуді қалады. Сол кезде ержүректігімен даңқы шыққан Бөкенбай батыр олардың үрейін басты. Қырғыздардың (қазақтардың-авт.) айтуынша, Бөкенбай қызылкенірдек айтыстың үстінде орнына тұрып кеудедегі жейдесін қақ айырып, қолындағы семсерін шеңбер күйінде отырған кеңеске қарай жоғары көтеріп, ашу-ызаға булыққан дауыспен: «Жаудан кек қайтарайық! Қан майданда қарумен қаза табайық! Тоналған жұрттың, тұтқынға түскен бала-шағаның қайғы-қасіретін тартқан қорқау жан болғанша, ерге лайық іс атқарайық! Дешті-Қыпшақтың жауынгерлері жаудан қай кезде тайсалып қашып еді?! Мен жаудың қанына қос қолымды малығанда, мынау сақал-шашым әлі ағармаған еді. Енді оған ақ түскенде, мен осы зұлым жауыздыққа қалай бей-жай қараймын? Белдеуде - тұлпар, қорамсақта - үшкір жебеміз бар, неден қорқамыз!». Батырдың жалынды сөзінен кейін барлығы Бөкенбайдың айтқанын қолдап, салтанатты түрде ант берді. Оның қуатты сөздерінің әсерінен қазақтың кейбір ел ағалары антты бекіте түспек үшін денелерін жаралап, ортада жанып жатқан отқа қандарын тамызды. Ант біткен соң намаз оқылды да, құрбандыққа ақбоз ат шалынды. Осы рәсімдер арқылы олар біріккен одақтың беріктігін паш еткісі келді. Жиын қорытындысына разы болған халық, орда өкілдері үлкен хан әулетінің тұқымы ретінде Әбілқайырды

қолбасшы хан, Бөкенбайды әскердің сардары етіп сайлайды. Бұл одаққа Қаракесектер жайлайтын жерде өткендіктен «Қаракесектік одақ» деп аталған құрылтайға Кіші жүздің Әлім атасының көп бөлігі, Байұлы мен Жетірудың бір бөлігі, Орта жүзден найман мен қыпшақ рулары қатысты. Құрылтайда жауға қарсы күресуге ант беріп, келісіп алған қазақтар қалмақтарға шабуыл жасап, аз уақыт ішінде оларды Жем, Жайық бойынан қуып, Қаракұм мен Сарысудан әрі асырып тастады. Әрине, олар қалмақты түбегейлі жеңіп шығатын еді, бірақ башқұрттар мен қарақалпақтардың қазақтарға жасаған шабуылдары кедергі келтірді. Башқұрттар Жайықтың жоғары ағысындағы қоныстарға жиі шабуылдап, қарақалпақтар Сыр бойындағы жайылымдарды басып алды» (ИКРИ-1, 2007: 393-394).

Я. Гавердовскийдің сапарнама күнделігіне тіркеген аңыздың тарихи деректік сипаты аса құнды әрі маңызды. Мұны былайша санамалап талдауға болады:

Біріншіден, аңыз XVIII ғасырдың басындағы хандықтың саяси жағдайынан, қазақ ру-тайпа басшыларының түрлі ұстанымынан, батырлардың беделін, майдан бағытын, жаудан тазартылған территориялар туралы жалпы деректер береді. Ол деректер тарихи жазбалардың ақпартынан алшақ кетпейді. Тарихшы ғалымдардың жазуы бойынша, XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың алғашқы онжылдығында Қазақ хандығының тарихында аса күрделі жағдай қалыптасады. Жоңғар хандығының жігерлі, қайратты билеушісі Севан Рабдан тұсында (1697-1727) жоңғарлар Шығыс Түркістан, Жетісу өңірлерін жаулап алады. Ал Цэван Рабдан билікке келген Қалдан Серен тұсында Жоңғар хандығы әбден күшейіп, кемеліне келіп, «Батыр қонтайшыдан (1635-1654 жж-авт.) арман болып келе жатқан түркі-моңғол империясын құру ісіне» (Конрад, 1974: 182) бір табан жақындайды. «Годы правления Цэван-Рабдана и особенно его преемника – Галдан-Церена были временем наибольшего могущества Джунгарского ханства, наиболее активной его роли в международной жизни Восточной и Центральной Азии» (Златкин, 1964, 319), - деп жазады хандықтың тарихын арнайы зерттеген ғалым И. Златкин.

1710-1711 жылдары Жоңғар хандығы қазақ даласының шығысы мен оңтүстік өңірлеріне жорықтар жасайды. Батыс өлкеде Еділ қалмақтары, орыс казактары, башқұрттардың шабуылдары күшейеді. Халықтың жүрегіне үрей ұялап, ой-санасын үмітсіздік пен сарыуайым шырмап алады. «Первое десятилетие XVIII века было ужасным временем в жизни киргизского народа. Джунгары, волжские калмыки, яицкие казаки и башкиры с разных сторон громили их улусы, отгоняли скот и уводили в плен киргизов целыми семьями» (Валиханов, 1985: 111), - деп жазады Ш. Уәлиханов.

Қазақ хандығының тағдырына тарихи сын жағдай туындаған сол бір кезеңде ел билеуші хан-сұлтандар далалық өлкені жайлаған қазақ ру-тайпаларының өкілдерінен құрылтай шақырып, сыртқы жауға қарсы күресті ұйымдастыруды жүзеге асырады. Бұл орайда, қазақ жұртына аса белгілі жиын – XVII ғасырдың соңғы ширегінде Ташкент маңында өткен Күлтөбе құрылтайы.

«Күлтөбе» құрылтайында Қазақ ордасынан – Ұлы жүзден Төле, Орта жүзден Қазыбек, Кіші жүзден Әйтеке би, көршілес елдерден – қырғыздан Қоқым би, қарақалпақтан Сасық би және Ташкент маңындағы Қатаған мен Жайма (Тынышпаев, 1992: 89) руларының өкілдері – барлығы жеті би қатысып, «Жеті жарғы» бітім-жоралғысын қабылдайды және Жоңғар хандығына қарсы туыстас қырғыз, қарақалпақтармен тізе қосып күресуге бел буған әскери-саяси одақ құрады.

Жоңғарларға қарсы туыстас түркі халықтарының саяси одағын құрған Тәуке хан XVIII ғасырдың басында Қазақ хандығындағы билігін жалғастырады. Бірақ қарт Тәуке орталық билік тізгінін әлсіретіп алады. Қазақ ордасы бірнеше шағын хандықтарға бөлініп кетеді (Ерофеева, 2002: 105). Шағын хандықтар өздері билеген жекелеген қала немесе ру-тайпалар мүддесіне сай саясат жүргізіп, «Жеті жарғыда» нығыздалған

тұтастық ыдырай бастайды. Қазақ хандығының үш ордасына жеке-жеке хан сайлау көрінісі орын алып, қазақ ру-тайпалар одағының бірлігіне сызат түсіп, ел-жұрт сыртқы жаулардың талауына түседі.

Екіншіден, аңызда қазақ жұрты «Дешті-Қыпшақ жауынгерлері» («воины равнин кипчакских») деп аталады. Демек, халықтың жадында Жошы ұлысынан бері келе жатқан тарихи атау бертінге дейін, яғни XIX ғасырдың басына дейін сақталып жеткендігін байқауға болады.

Үшіншіден, аңыз мазмұны Барақұлы Жәнібектің Өсек (Үсек) әулетінен тарайтын Әбілқайыр сұлтанның Әлім, Байұлы және Жеті ру, Найман, Қыпшақ руларының көсемдері ру-тайпа көсемдері мен белгілі батырларының қатысуымен ресми хан сайланған мерзімін белгілеуге мүмкіндік береді. Ол мерзім – 1710 жыл, қабылданған ресми жиын – Қарақұм құрылтайы.

Хан сайлау рәсімі Шыңғыс заманынан бері келе жатқан рубасы көсемдерінің құрылтайға жиналып, жұртшылық көңілінен шыққан Шыңғыс тұқымын хан етіп сайлау дәстүріне сай өтеді. Әрине, қазақ жұртында кез-келген Шыңғыс тұқымы хан тағына үміткер ретінде танылатын, бірақ таққа отыру үшін ол жұрт көңілінен шыққан қадыр-қасиетке ие болуы тиіс еді. «Егер ақсүйек хан тұқымы, – деп жазады А. Левшин, – ақылымен, байлығымен және тағы басқа қадір-қасиетімен маңайына тілеулестерін жинай алмаған болса, ешқашан халық жиынында басым дауыс ала алмайды» (Левшин, 1996: 366).

Қазақ жұрты жаулық ойлаған көрші елдердің тарапынан талуға ұшырап жатқан ауыр кезеңде Әбілқайыр «қалың жұртшылық көңілінен шыққан» қадыр-қасиетке ие болғаны сөзсіз. Хан бойындағы ол қасиет – батырлық, жаугершілік қадір-қабілет еді. 1736 жылы ханның ордасында болған Орынбор экспедициясының мүшесі, тегі ағылшындық неміс суретшісі Джон Кэстль Әбілқайырды өте қайратты кісі және қазақ арасында одан мықты жебе тартатын кісі жоқ деп бағалайды (Кэстль, 1998: 109). Әбілқайырдың хандық мөріне «Абулхаир-Мухаммед-Гази-бахадур-хан» (Ерофеева, 2002: 90) деген батырлық атақтың таңбалануы және «Қарақұм» құрылтайында даңқты батыр Табын Бөкенбайдың қолдауы болғанын ескерсек, жас сұлтанның ерлік істермен даңқы шыққанын, маңына жаужүрек батырларды жинай алғанынын білдіреді. Батырлық атаққа Есім, Жәңгір, Тәуке, Абылай хан сынды билеушілер де ие болған. Бұл – жаугершілік заманның хан тағына ұмтылған Шыңғыс тұқымдарынан талап еткен сұраныстарының бірі еді.

Жоғарыда аталған Дж. Кэстль ханның есімін туғаннан азан шақырып қойылған, болмаса кейін берілген атақ есім бе екенін нақты білмейтінін жазады. Автордың сөзімен айтсақ: «Его имя Абул Гейер можно рассматривать и как звание, потому что «Абул» значит «хороший», а «Гейер» - «отец». Я не могу с уверенностью сказать, носит ли он это имя и одновременно звание с рождения как имя собственное, или оно ему было присвоено позже (Кэстль, 1998: 109). Бұл жерде суретшінің қозғап отырғаны түркі халықтарында атақты кісілерге лауазымдық немесе батырлық атақ беру, яғни лақап есім таңу ғұрпы екендігі сөзсіз. Қаһарманға атқарған іс-әрекетіне қарай лақап есім беру – түркілік фольклорлық шығармаларда жиі кездесетін көрініс. Әбілқайырдан кейін үлкен таққа ие болған, есімі жыр-аңыздарға кең арқау болған Абылай ханның лақап есім алу көрінісі қазақ фольклорында айрықша суреттелгені соншалық, бүгінгі таңға дейін зерттеушілер тарапынан оның шын есімі «Әбілмансұр» деп шатасып жүрген пайымдар бар (Absadyk, 2020: 181)

Төртіншіден, жауға қарсы қазақ қолының бас сардары болған Бөкенбай батыр – Кіші жүздің Табын руынан шыққан Бөкенбай Қарабатырұлы. Көп жылдарға дейін зерттеушілер оны Қанжығалы Бөгенбай батырмен шатастырып келді. Ол Табын руының тарақты атасынан, оның ішінде Жиенбет аталығынан тарайды

(ҚР ОММ. 4-қ., 1 – тізбе, 4901- іс, 13-п.). Тарақ таңбалы Бөкенбайдың Әбілқайыр ханның жанынан табылуы кездейсоқтық емес. Қазақтың шежірелік аңыздарында тарақ таңбалы тайпалар Шыңғыстан тарайтын хан-сұлтандардың тірегі ретінде танылған. Ол – Шыңғыс тұқымдарының қазақ ру-тайпаларын басқарудағы жүйесінің көрінісі.

Қазақтың ру-тайпалық одағы болып белгіленген Үш жүзде тарақ таңбалы тайпалардың әкімшілік билікке қатысын бейнелейтін: «Ұлы жүзде Үйсін – аға баласы, Жалайыр – ноқтағасы, Орта жүзде Арғын – аға баласы, тарақты – ноқтағасы, Кіші жүзде Әлім аға баласы, Табын (кейде Тама) - ноқтағасы» деген сөз бар. Мұнда «ноқтағасы» болып отырған тайпалар тарақ таңбалы болып келеді. «Ноқтаға» дегенді бүгінгі сөзбен айтсақ, ханның билігі орындалуын қамтамасыз ететін өкілі- әкімшілік тұлға.

Жалпы, тарақ таңбасы – төре тұқымдарына да ортақ. Бірақ олардың айырмасы бар: төре таңбасындағы айыр белгілер көкке бағытталса, тарақ таңбалары рулардың айыршалары төменге бағытталған. Бірі – билеуші дегенді, екіншісі – бағынышты қара сүйек дегенді рәміздеген мазмұн бар.

Табын Бөкенбай батыр – өмірінің соңына дейін Әбілқайыр ханның ең сенімді серігі болған тұлға. 1731 жылы Әбілқайыр қазақты билеген хан-сұлтандардың, беделді рубасы көсемдерінің келісімінсіз Ресей протектораты болуға шешім қабылдағанда, Бөкенбай батыр ханның шешімін сөзсіз қолдайды және оған өзінің немере ағасы Құдайназарды, күйеу баласы Тама Есетті тартады (ИКРИ-2, 2005: 59).

Бесіншіден, «Қарақұм» құрылтайынан кейінгі қазақ қосындары Әбілқайырдың қолбасшылығымен Қаракеңгір өзені, Ұлытау маңында елеулі жеңіске жетеді. Ол жеңіс жорықтар халық жадында «Қалмақ қырған» соғысы деп сақталды. Қазақ қосындары Ырғыз бойынан башқұрттарды, Ембі бойынан қалмақтарды батысқа қарай ығыстырады. Аталған жеңісті жорықтарының арқасында Әбілқайыр шығыстағы Жоңғар хандығы мен батыстағы Еділ (торғауыт) қалмақтарының Сарыарқа арқылы емін-еркін араласуына, олардың қазаққа қарсы күш-қуат біріктіруіне тосқауыл қояды. Сонымен қатар, Қазақстанның батыс өңіріндегі бордай тозған Ноғай Ордасының қонысын торуылдап жүрген торғауыт қалмақтарына, Еділ-Жайықты жағалап келген орыс-казактарына, Орал тауынан екпіндей түскен башқұрт-естектерге тойтарыс береді.

Қазақ даласының батыс және орталық бөліктеріндегі қан майдандардағы жеңістер Әбілқайырдың батырлық, билеушілік атақ-даңқын арттырады. Қазақ хандығының саяси элитасында ол қартайған Тәуке ханның орнына үлкен хандыққа келетін бірден-бір үміткер болды. Себебі оның «қан майданда төккен қызыл қаны мен қара тері», яғни батырлығы мен батылдығы, ұйымдастырушылық қабілеті үлкен хан тағына жол ашып тұр еді. 1715 жылы Әз-Тәуке қайтыс болады. Бірақ Қазақ хандығына бірнеше ғасыр бойы билік монополиясын орнатқан Жәдік әулеті мен оларға ықпалдас рубасы көсемдері үлкен хандыққа, алдымен Тәуке ханның немере ағасы Қайып ханды, кейін Тәукенің баласы Болатты сайлайды. Осылайша, биліктің «ескі көңіне» тамыры түспеген Өсек әулетінің ұрпағы Әбілқайыр үлкен тақтан шеттетіледі.

1723 жылы Жоңғар мемлекеті қазақ жеріне тұтқиылдан шабуылдап, Ұлы Даланың сауда-саттық жұлыны болған оңтүстік-шығыс өлкелеріне ауыр соққылар жасайды. Қазақ халқы ел жадында «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деген атаумен қалған үлкен босқынды, трагедиялы оқиғаны бастан кешті. Қазақ хандығының орталық билігін бірнеше ғасыр бойы билеп келген Жәдік әулетінің беделі шайқалады. Аталмыш өңір мен сауда қалаларына Жоңғар үстемдігі, өктемдігі орнайды. 1726 жылы оңтүстік өңірді азат ету мақсатында ұйымдастырылған «Ордабасы» құрылтайында Әбілқайыр хан екінші мәрте қазақ әскерінің бас қолбасшысы болып сайланады. Оның қолбасшылығымен қазақ қосындары атақты «Аңырақай» майданында жеңіске

жетіп, жоңғарларға қарсы күйрете соққы береді, жауды Іле өзенінен асырып тастайды. Осы кезеңде үлкен хан Тәукеұлы Болат қайтыс болады.

Қан майданда әбден шындалған, ысылған, маңына атақты батырларды топтастыра білген, қазақ әскерінің бас қолбасшысы дәрежесіне таза ерлік, батырлық, жаужүректік істерімен қол жеткізген баһадүр Әбілқайырға бұл жолы да Қазақ Ордасының үлкен тақ билігі, дала дәстүрі бойынша, кең ашылған еді. Өкінішке қарай, Әбілқайырдың жанын шүберекке түйіп жүріп, қанын төгіп қазақ жерін қорғаған жаугершілік істері мен оның жанындағы жауынгер қарашаның (би, батырлардың) қолдауы оның үлкен таққа ие болуына кепіл бола алмайды. Үлкен тақ билігі мұрагерлік құқығы шеңберіне шырмалып, Жәдік сұлтан ұрпақтарының еншісінде қалады. Осылайша, оттай жанған Әбілқайырға хан тағына сайлау ісінде далалық әскери демократияның қозғаушы көзі болған жаугершілік, батырлық істердің бағасы «көмекке келмей», үлкен тақ билігі үшін күресте ол әулеттік бедел мен ымырашыл ықпалдастықтан жеңіледі. Басқаша айтқанда, оны өзінің Шыңғыс тұқымынан тарайтын ақсүйек қандастары үлкен тақтан шеттетеді.

Батыр мінезді мәрт Әбілқайыр морт кетіп, шығыстағы майданды тастап, өзіне қараған сенімді қосындары мен батырларын ертіп, Қазақ даласының батыс өлкесіне – баяғы Жошы ұлысының орталық өңірі болған Жем-Сағыз, Еділ-Жайыққа қарай жорыққа шығады. Аталмыш өңірге Ресей патшалығының қолдауымен орнығып алған торғауыттар, орыс-казактары, башқұрттармен арпалысады. Ежелдегі Жошы, бергідегі аулы аралас, қойы қоралас болған Ноғайлы қонысын Қазақ Ордасына толық қарату үшін күреседі. Жошы хан ұрпақтары бақилық мекені ретінде байыз тапқан Сарайшық сынды киелі қаласы бар Жайық өзенінен қалмақтарды асыра қуып, Қазақ хандығының батыстағы байырғы шекарасын кеңейтеді.

1731 жылы Әбілқайыр хан қазақ даласының батыс бөлігіне Ресей қамқорлығына арқа сүйеп, қазақ қоныстарына маза бермей жүрген іргелес жұрттың мысын басу үшін маңызды саяси шешім қабылдап, Ресей патшайымына протекторат болуға өтініш жасайды. Ор өзені бойымен белгіленетін шекаралас өңірдегі әскери бекіністерден сауда-саттық үшін жәрменкелер ашып, оңтүстіктегі сауда-саттық айналымы нөпірінің солтүстікке қарай ауысуына себеп болды. Осылайша Әбілқайыр маңайы толық қолдай қоймайтын қауіпті, бірақ ел болашағы үшін маңызды саяси шешімді қазақ ру-тайпаларына билігін жүргізген өзімен аталас Шыңғыс хан тұқымдарының келісімін алмай, Табын Бөкенбай батыр сынды бір-саран қараша қауымның қолдауымен қабылдайды.

Қазақ Ордасындағы хандық биліктің тұрақтылығы мен баяндылығын қамтамасыз ету мақсатында Әбілқайыр хан әскери әлеуеті асып-тасыған көрші Ресейдің қолдауы арқылы ел билігін бір тізгінге – өзінің әулетіне бағындыру саясатын жүзеге асырмақ болады. Оның бұл саясатының астары Ресей патшалығының үкімет өкілдерімен жүргізілген келіссөзде көрініс табады. 1742 жылы 23 тамызда Орынбор генерал-губернаторы И. Неплюев Ресей патшасының атынан Ор бекінісінде қазақ хан-сұлтандары және беделді батырларымен келіссөздер жүргізеді. Келіссөз барысында Әбілқайыр хан И. Неплюевке мынадай ноғай тәмсілін мысал етеді: «Которая-де змея имеет одну голову, а хотя многие хвосты, то-де за головою все хвосты в нору легко проходят, а буде многое число голов, а хвост хотя и один, то-де в том затруднение» (КРО, 1961: 250).

Шығыс дипломатиясына тән астарлы сөзді - тұспалды тәмсілді тілге тиек ете келе, хан өзінің түпкі ойын да жеткізеді. Ол өз ойын былайша түйіндейді: «По которому примеру надеется он, хан, что за ним все будет последовать и противности уклоняться им будет невозможно» (КРО, 1961: 250).

Әбілқайыр ханның Орынбор генерал-губернаторына мысал ретінде баяндаған «ноғай мақалы»¹ – Шыңғыс заманын келе жатқан көне мифтік мазмұнынан туындаған тәмсіл. Бұл мифтік аңыз Шыңғыс ханның ғұмырбаяны мен жорықтарын баяндауға құрылған «Моңғолдың көне құпиясы» кітапта баяндалған. Онда былай делінеді: «Боғда Шыңғыс қаған Менкетү шешенге сөйле деп әмір береді. Сонда Менкетү шешен былай дейді: Ертеде мың басты, жалғыз құйрықты жылан болыпты. Көп бастары жан-жаққа тартып, өзара тартысып жүргенде арбаның доңғалағына басылып өліпті. Және де мың құйрықты, жалғыз басты жылан болыпты. Мың құйрығы жалғыз бастың соңына еріп, інге тығылып, арбаға басылмай аман қалыпты. Осындай мың құйрықты мықты болу үшін күш қосып, қайрат жиындар», - деді» (Алтын шежіре, 1998: 120).

Көне заманнан жеткен осы аңыздық тәмсілдің Әбілқайыр хан аузынан айтылуы Қазақ хандығының қайнар бұлағы Шыңғыс хан құрған алып империяға тірелетінін байқатады.

Мәрт мінезді Әбілқайыр хан қазақ жеріне қала мен бекіністер сала отырып мысық табандап енген, қазақтың ежелгі жауы жоңғар қалмақтарына алдаусыратып «көз алартқан» Ресей империясының саяси технологиясы мен интригасының құрбаны болады. Алтын Орда ыдырығаннан кейін қатты күшейіп, алып империяның қонысында қалған қалған кішігірім хандықтарды ыдыратуда және оларды өздеріне бағындыруда көп тәжірибе жинаған Ресей Әбілқайыр мен Жоңғар билеушілерінің өзара ымыраға келуіне ынта білдірмей, қызуқанды Әбілқайырға бақталас хан-сұлтандарды қарсы қойып, оның билігін шектеуге, абыройын түсіруге ұмтылды. Ақыры, баһадүр хан тақ үстінде емес, қас батырларға тән майданда төтеден келетін ажал оғынан қаза табады. Бірақ бұл майдан өштескен жаумен болған соғыс емес, өзінің ақсүйек қандасының өшпенділігінен туындаған ажал еді.

Қазақ жұртын ат арқасына тағылған ертоқым-тақ арқылы басқарған Әбілқайыр хан көзінің тірісінде қай жерде ажал жетсе, сол жерге жерлеуді өсиет етеді. Бұл жаугершілік рухтан өріс алған батырларға тән шаһиттық таным еді. Ол, әрине, өзі өлгенде артында қалған жұрт оны хан тұқымы ретінде мүрдесін хан қорымы – Әзірет сұлтанның қасына, Түркістанға жерлеуге ұмтылатынын білген болар деп ойлаймыз. Бірақ бір атадан өрбіген аталас ағайындарына билік таласы кезінде көңілі қалған мәрт батыр бұндай «бақұлдасудан» саналы түрде бас тартқан сынды.

Әбілқайыр хан Барақ сұлтанның қолынан қайтыс болған жерге жерленеді. Ол жер – қазіргі Қабырға өзенінің Өлкейлік өзеніне құятын мүйістен 3-4 шақырым жердегі оң жақ жағалау. 1851 жылы жарияланған Орынбор өлкесінің картасында Әбілқайыр жерленген қорым «Хан сүйегі» деп белгіленген (1 сурет).

1 сурет. «Хан сүйегі» қорымы.
[Figure 1. Burial ground «Khan bone»]

¹Түп нұсқада «нагайская пословица» деп берілген

Жоғарыда аталған Н. Рычковтың күнделігінде Әбілқайыр хан бейіті төрт бұрышты күйдірілмеген кесектен (қам кесек-авт.) соғылып, ақ сылақпен сыланғанын, бейіттің батыс жағында ішке кіретін есік сынды арнайы тесік қалдырылғаны, оған кірген кісі хан мүрдесі қойылған кесектен соғылған моланы көретінін және оның жанында қылыш, найза, жебе сынды қару-жарақтар қойылғаны сипатталады. Автор мұны былайша баяндайды: «Ханская могила сделана из нежженого кирпича, обмазанного белою глиною, на подобие четвероугольной палаты. На западной части сего здания находится нарочитого пространства отверстие, служащее вместо ворот построенного домовища. Вошед в оное найдешь там основание гроба, сделанного из глины: за оным следует яма, в которую заключено тело усопшего в одежде обыкновенной и с некоторыми военными снарядами, как то с сабелю, копьем и стрелами» (Рычков, 1772: 44).

Бұрын-соңды бейіт болмаған құла түзге хан сүйегі жерленген соң, қорым қарасы көбейіп, қатары арта түседі. Н. Рычков жазбасынан кейін 124 жыл өткен соң, яғни 1895 жылы жазылған деректе ханның моласы қорымның қай жерінде қалғанын анықтау мүмкін болмай қалады. Мұны біздер сол жылы «Тургайская газета» басылымына жарияланған Елек (Ақтөбе) уезі басшысының көмекшісі Дербісалды Беркімбаевтың «Древние развалины и курганы в киргизской степи» атты мақаласынан біле аламыз. Онда автор Әбілқайырдың моласы қорымның қай жерінде екенін нақты тап басып айту қиындығын, бірақ қорымның ішінде шикі кесектен салынған бейіттің бар екенін, оның жанында тал өсіп тұрғанын, ал онда орнатылған құлпытасқа балта, қылыш, қанжар бейнеленгенін жазады. Автор былай дейді: «К северу от караванного тракта, пролегающего по правому берегу р. Улькояка, находится большое киргизское кладбище, называемое «хан», на котором похоронен известный хан Абулхаир, принявший подданство России. Хотя с точностью определить место погребения Абулхаира невозможно, но на кладбище этом есть огороженная стеною из сырцового кирпича могила. Длина стены 3,1/2 саж., высота 2 арш. и толщина 1/2 арш. На могиле теперь растут талы вышиною в 2 сажени. На стене есть плита с неразборчивую надпись и искаженными от времени буквами. На плите изображены топор, шашка и кинжал» (Беркімбаев, 1895: 38).

Д. Беркімбаев дерегіндегі қам кесектен (сырцовый кирпич) соғылып құлпытасына балта, қылыш, қанжар бейнеленген, жанына тал өскен бейіт Н. Рычков күнделігіндегі алғашқы сипаттамаға жақын. Біріншіден, бейіттің қам кесектен соғылуы (Н. Рычкова «из нежженого кирпича» деп аталады – Авт.), екіншіден, оның жанында тал (ағаш) өсіп тұруы – екі жазба бір нысанды сипаттап тұр деп тану қисынға келеді. Ал жауынгердің қару-жарағы бейнеленген, жазуы көмескіленген құлпытас ханның кейінгі ұрпақтары қойған белгі деп есептейміз.

Құлпытастағы нышандар қазақ даласын тұтас қорғаған баһадүр Әбілқайыр батырлық істерімен даңқы шыққандығын рәміздейді. Демек, қапыда қандасының қанжарынан ажал тапқан Әбілқайыр ханның батырлық қадыр-қасиеті кейінгі ұрпақтары тарапынан да жоғары бағаланғаны байқалады. Бұған, әрине, ханның батырлық істері туралы аңыз әңгімелердің де әсері болғаны сөзсіз.

Н. Рычков жазбасындағы «бейіттің аяқ жағына өзінен-өзі өсіп шыққан ағаш», Д. Беркімбаев дерегіндегі «бейіт жанында өскен тал» – ХІХ ғасырдың соңында жазбаға тіркелген Әбілқайыр мен қарт батыр Шақшақ Жәнібектің достығы туралы халық аңыздарының кіріспесіне арқау болады. Аңыз мәтіні 1899 жылғы «Тургайские областные ведомости» газетінің № 52 санына және «Тургайская газетаның» 1900 жылғы № 1 санына жарияланады.

Көлемді аңыздың сюжеттік желісі барымтаға бара жатқан Шақшақ Жәнібек батырдың «жапан түзде бұтағы мол жалғыз ағаштың көлеңкесінде төрт тағандап

ұйықтап жатқан жасөспірім» – Әбілқайырмен кездейсоқ кездесуінен басталады. «Бірде, – дейді 1899 жылы «Тургайские областные ведомости» газетасында жарияланған халық аңызының мазмұнында, - Жәнібек батыр бір топ сенімді жігіттерімен келе жатқанда жапан түзде бұтағы мол жалғыз ағаштың көлеңкесінде төрт тағандап ұйықтап жатқан жасөспірімді көреді. Ат басын тартқан Жәнібек ұйықтап жатқан жасөспірімнің көркіне тамсанып, қасындағыларға былай дейді:

– Қандай айбарлы әрі келбетті кескін. Мұның демінде құдіретті қуат пен биік менмендік еседі. Жігіттің қанында асыл тектік бар», – дейді батыр. – Қараңдаршы, екі қолын құлаштай жазып дүниені бауырына басатындай болып жатыр. Бұл жас жігітті болашақта үлкен жетістіктер күтіп тұрғанына сенімдімін. Осы айтқаным келмесе, Жәнібек деген атым өшсін, – деп, найзасының ұшымен ұйқыдағы жігіттің қолынан жеңіл қимылмен түртіп қалады. Найза түрткісінен оянып кеткен жас жігіт атып тұрып жанында жатқан садақты алып батырдың тура кеудесіне кезейді. «Тоқта, байғұс, тоқта. Садағыңды тарт! Мен - Жәнібекпін, атым таныс шығар саған. Мен саған қастық жасамаймын, достық ұсынамын!», – дейді. Сонда жасөспірім жігіт батырға былайша жауап қатады: «Сен атақты Жәнібек болсаң да, кісіге күні түспеген, кісіден бір нәрсе дәметпеген адамды мазалауға қандай дәтің бар! Ат үстінен найзамен түртуге мен жол бермеймін. Мен кедеймін, бірақ мәртпін. Сен, Жәнібек, солға кет. Мен, сұлтан, Әбілқайыр оңға кетейін! Әй, Жәнібек, қашаннан бері қараша жұрт хан сүйегіне қас еді?», – дейді. Жәнібек батырдың қосыны жасөспірімнің өткірлігі мен мәрттігіне аңтарылып қалады. Аңтарылған жігіттерін Жәнібектің өзі одан әрі таң қалдырады: ол аттан түсіп, жас жігітке достық қолын ұсынады. Жасөспірім жігіт садағын түсіріп, беделді батырдың сәлемін қос қолдап құрметпен алады. Жәнібек батыр сұлтан Әбілқайырмен ұзақ сөйлеседі. Оның жалғыз екенін, ағаш маңында жайылып жүрген қоңыр тайдан басқа малы жоқ кедей екенін біліп, барымтаға бірге баруды ұсынады...» (ТОВ, 1899: № 52).

Аңыздың мұдан әрі қарай сюжеттік желісі классикалық батырлық ертегі мен эпостардың мазмұнға құрылған. Оның мазмұндық қаңқасы бірнеше сюжеттік бөліктен тұрады және олар батырлық ертегі мен эпостарда тұрақты орын алған сарындармен үндес. Бұл көріністі мынадай кесте арқылы көрсетуге болады:

Кесте 1. Батырлық ертегілер мен эпостардың негізгі сюжеттік желілері
[Table 1. The main storylines of heroic fairy tales and epics]

№ р/с	Аңыздың сюжеттік бөліктері	Батырлық ертегі мен эпостарға тән тұрақты сарындар мен сюжеттер
1	Болашақ билеуші – «қоңыр тайдан басқа малы жоқ», жапан түзде жүрген кедей жасөспірім, бірақ тегінде ақсүйектік бар	Болашақ билеушінің жас күнінде елеусіз жүріп, белгілі бір батырлық сынақтан өткен соң шын бейнесінде танылуы – эпостық шығармаларға кең тараған ортақ көрініс
2	Жапан түздегі көлеңкесі жалғыз ағаш түбінде ұйықтап жатқан жас жігіттің асыл тегін байқайтын кісі – қарт Жәнібек батыр	Аға батырдың (кейде бидің) жас батырға қамқоршы болып, оның ерлік істерінің жолын ашуы батырлық эпостың құрамдас бөлігі. Кейіпкерлердің көлеңкесі мол ағаш түбінде кездесуі де кездейсоқтық емес. Әлемдік мифологияда «өмір ағашы» (древо жизни) деген түсінік бар. Рүстем дастан жырында үлкен бәйтерек түбінде ұйықтап жатқан Зал кейін өзіне көмекші серік болатын самұрық құстың балапандарын аман алып қалады.
3	Жасөспірім сұлтан мен қарт Жәнібек достасып, бірге барымтаға (жорыққа) аттанады	Классикалық ертегі мен эпостардағы батырдың алғашқы ерлігі
4	Барымташылар жолда бір бай кісінің аулына тоқтайды. Байдың сұлу қызы бар екен. Әбілқайыр батырдың рұқсатымен	Қаһарманның алғашқы ерліктен кейінгі кезекті кезеңі, яғни оның үйленуі (кәмелетке толуы)

	ауылда қалып, болашақ қайын атасы – бай кісінің ауылына келіп, оған қызметке тұрады. Қызметте өзін жақсы қырынан танытып байға ұнайды, оның сұлу қызына ғашық болады. Байдың қызын қалыңдыққа сұрайды.	
5	Бай тегі, руы белгісіз кедей жігітке қызын бергісі келмейді. Араға байдың бәйбішесі түсіп, жігіттің түр-түсі бөлек, тегі сұлтан, іс-әрекеті ерекше екенін айтып, оның үстіне қыздың жүкті екенін ескертіп, оң батасын беруді сұрайды. Қатты қапаланған бай қалымға өте көп ақы сұрайды	Қаһарманға орындалуы өте қиын шарттың немесе сынақтың қойылуы – фольклорлық шығармаларда тұрақты орын алған сарын
6	Күйеу жігіт бір ай мерзім ішінде бай сұраған қалымды төлеу үшін барымтаға аттанады.	Батырдың шартты орындауға аттануы
7	Барымтаға шыққанда ол екінші мәрте Шақшақ Жәнібек батырды кездестіреді. Батыр жөн сұрай келе, Әбілқайырға өзі барымтадан алып келе жатқан табыннан қалымды төлеу үшін жылқы береді және өзі құда болып барады.	Қиын шартты орындауда батырға оның қамқоршысының көмекке келуі
8	Бай разы болып рұқсатын береді. Құда болып келген Жәнібек батыр жігіттің үйлену тойын жасайды. Тойдың соңы Әбілқайырдың хан сайлануымен аяқталады.	Қаһарманның қалыңдық алып, мұратына жетуі, шат-шадыман өмір сүруі – классикалық батырлық ертегілерге тән көрініс

«Жапан түзде бұтағы мол жалғыз ағаштың көлеңкесінде төрт тағандап ұйықтап жатқан жасөспірім» болып суреттелетін – болашақ хан Әбілқайырды халық аңыздарында хан тағына осылайша көтереді. Сонымен қатар оның ел тағдырына қиын-қыстау, қысылтаяң заман орнаған тұста хан тағын ат үстіне ерттеп, көзсіз ерлік істер мен қаһармандық жорықтар жүргізген қас батырға тән қимыл-әрекеттері халықтың жүрегінен орын тауып, ханның ғұмырнамасын суреттеуге ынтық пен ықылас тудырды. Мұны аңыздар халық шығармашылығында кеңінен қолданылатын фольклорлық тұрақты мотивтер мен сюжеттер негізінде суреттейді. Мұндай көріністер ТМД халықтарының фольклорына ортақ екендігі ғалымдар арасында талданып келеді (Беляевский, 2002: 35).

Үлкен хан тағынан шеттеліп, ел тағдырына қатысты маңызды саяси шешімдер қабылдауда ақсүйек хан тұқымдары қатарынан оқшау шығып, жалғыз жүріп жол тапқан, қарашадан тірек іздеп қосын құрған, қас жүрек батырлардан дос тапқан Әбілқайыр аталас қандасының қолынан ажал табады. Осылайша жарты ғасырдан астам уақыт бойы жан-жағынан жау анталаған қазақ даласының шығысы мен батысына шарқ ұрып, жанын шүберекке түйіп, жанталаса күрескен баһадүр ханның рухы жапан далада мәңгілікке байыз тапты.

Қандас туыстарының ұстанымынан бөлек саяси шешім қабылдап және оны жүзеге асыруда жалғыздық тартқан хан бейітіне көлеңкесі мол бір тал ағаш өсіп шықты. Бұл халықтың көркемдік танымындағы баяғы құла түзде қоңыр таймен күн кешкен жас өспірімнің басына көлеңкелі сая болған жалғыз ағаштың бейнесі еді. Қазақ жұрты бейіт басына қайсыбір өсімдік шыққанын жақсы ырымға балайды. Сол себепті аңыз мазмұнына арқау болған жапандағы жалғыз ағаш хан басына дұға оқып, қол жайған кейінгі ұрпақтарының толғанысынан туындаған көркем образ болып шыққан. Мұндай кестелі, мазмұнды көркемдік образ фольклорлық туындының халық көкейіне ерекше орнауына әсер ететіні сөзсіз.

Қорытынды. Әбілқайыр хан туралы тарихи аңыздарды талдай келгенде, жазбаға неғұрлым ертерек тіркелген туындыларда тарихи шындықтың сұлбасы анық көрінетінін, ал кейінгі уақытта жазылып алынған аңыздар мазмұнында тарихи шындықтың көрінісі бәсеңдеп, оның орнын классикалық фольклорға тән көркемдік белгілер орныққанын байқаймыз. Бұл түсінікті, қалыпты көрініс. Себебі фольклорлық туындылар – ұрпақтан-ұрпаққа ауызша тарайтын мұра. Ауызша тараған шығармашылықта болған оқиғаның нақты шындығы немесе белгілі бір тарихи тұлғаның атқарған іс-әрекеттері уақыт өте келе көмескіленіп, оның орнын фольклорда кең қолданылатын тұрақты сарындар мен сюжеттер алмастырады. Сондықтан Әбілқайыр хан туралы тарихи аңыздарда болған оқиғаның сұлбасы сақталған, бірақ сол оқиғаларға қатысушы адамдардың қимыл-әрекеттері, мінез құлқы кейінгі ұрпақтың, дәуірдің талабына сай баяндалған деп бағамдауымызға болады.

Дереккөздер

ҚР ОММ — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

Әдебиеттер

Алтын шежіре, 1998 — *Алтын шежіре* / Моңғол тілінен ауд. А. Мауқараұлы. Алматы: Өнер, 1998. 224 б.

Белявский, 2022 — *Белявский А. М.* Фольклор как исторический источник: методологические и методические аспекты // Крыницазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Вып. 1 / рэдкал.: С. М. Ходзін (адк. рэдактар) [і інш.]. Мінск: БДУ, 2002. С. 35-43.

Беркинбаев, 1895 — *Беркинбаев Д.* Древние развалины и курганы в Киргизской степи // *Тургайская газета*. 1895. № 38.

Валиханов, 1985 — *Валиханов Ч.Ч.* Собр. соч. в пяти томах. Алма-Ата: Гл. Редакция Казахской советской энциклопедии. Том 4. 1985. 462 с.

Ерофеева, 2002 — *Ерофеева И.* Хан Абулхайр: полководец, правитель и политик. Научное издание. Алматы: Санат, 2002. 336 с.

Златкин, 1964 — *Златкин И.В.* История Джунгарского ханства (1635-1758). М.: Наука, 1968. 482 с.

ИКРИ – 1, 2007 — История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Том 5. Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая половина XIX в Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 620 с.

ИКРИ – 2, 2005 — История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Том 3. Журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731-1759 гг.) Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 484 с.

Конрад, 1974 — *Конрад Н.* Избранные труды: История. М.: Наука, 1974. 472 с.

Крафт, 1900 — *Крафт И.И.* Из киргизской старины. Оренбург. 1900. 157.

КРО, 1961 — Казахско-русские отношения XVI-XVIII вв. (Сборник документов и материалов). Алма-Ата: Издательство АН Каз ССР, 1961. 743 с.

Кэстль, 1998 — *Кэстль Джон.* Дневник путешествия в году 1736-м из Оренбурга к Абулхайру, хану Киргиз-Кайсацкой Орды. / Пер. с нем. В. Штаркенбурга, В. Скорого. Алматы: Жибек жолы. 1998. 152 с.

Левшин, 1996 — *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Под общей редакцией академика М.К Козыбаева. Алматы: Санат, 1996. 656 с.

Рычков, 1772 — *Рычков Н.* Дневные записки путешествия капитана Николая Рычкова в Киргиз-кайсацкую степь в 1771 году. СПб, Императорская академия наук, 1772.

ТОВ, 1899 — Тургайские областные ведомости, 1899. № 52.

Тынышпаев, 1992 — *Тынышпаев М.* Великие бедствия... (Ақтабан-шубырынды). Алма-Ата: Жалын, 1992. 152 с.

Absadyk, 2020 — *Absadyk A.* Khan Abilay & folklore. Monograrh/ Qostanai: Shapaq, 2020. 216 p.

References

Absadyk, 2020 — *Absadyk A.* Khan Abilay & folklore. Qostanai: Shapaq, 2020. 216 p.

Altyn shezhire, 1998 — *Altyn shezhire* // Translated from Mongol language A. Maukarauli. Almaty: Oner, 1998. 224 p. (In Kaz.).

Belyavsky, 2022 — Belyavsky A.M. Folklore as a historical source: methodological and methodical aspects/ A.M. Belyavsky // source studies and special historical disciplines. Issue 1 / Editorial board: S.M. Khodin (Editor-in-chief). Minsk: BSU, 2002. Pp. 35-43.

Berkinbaev, 1895 — *Berkinbaev D.* Ancient ruins and mounds in the Kyrgyz steppe // *Turgayskaya gazeta*. 1895. No. 38. (In Russ.)

Castle, 1998 — *Castle John*. Diary of a journey in the year 1736 from Orenburg to Abulkhair, Khan of the Kyrgyz-Kaysak Horde /Trans. from German V. Starkenberg, V. Skorogo. Almaty: Zhibek zholy. 1998. 152 p. (In Russ.)

HKRS-1, 2007 — The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries. Volume 5. The first historical and ethnographic descriptions of the Kazakh lands. The first half of the XIX century in Almaty: Dyke-Press, 2007. 620 p. (In Russ.)

HKRS-2, 2005 — The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries. Volume 3. Journals and official notes of the diplomat A.I. Tevkelev about the history and ethnography of Kazakhstan (1731-1759). Almaty: Dyke Press, 2005. 484 p. (In Russ.)

Konrad, 1974 — *Konrad N.* Selected works: History. M.: Nauka, 1974. 472 p. (In Russ.)

Kraft, 1900 — *Kraft I.I.* From the Kyrgyz antiquity. Orenburg. 1900. 157 p.

KRR, 1961 — Kazakh-Russian relations of the XVI-XVIII centuries (Collection of documents and materials). Alma-Ata: Publishing House of the KazSSR Academy of Sciences, 1961. 743 p. (In Russ.)

Levshin, 1996 — *Levshin A.I.* A description of the Kyrgyz-Cossack, or Kyrgyz-Kaysak hordes and steppes. Under the general editorship of academician M.K. Kozybaev. Almaty: Sanat, 1996. 656 p. (In Russ.)

Rychkov, 1772 — *Rychkov N.* Day notes of the journey of Captain Nikolai Rychkov to the Kyrgyz-Kaysak steppe, 1771. St. Petersburg: Imperial Academy of Sciences, 1772. (In Russ.)

TRG, 1899 — *Turgay Regional Gazette*. 1899. No. 52. (In Russ.)

Tynyshpaev, 1992 — Tynyshpaev M. Great disasters ... (Aktaban-shubyryndy). Alma-Ata: Zhalyn, 1992. 152 p. (In Russ.)

Valikhanov, 1985 — *Valikhanov Ch.Ch.* Own works in five volumes. Alma-Ata: The main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia. Vol. 4. 1985. 462 p. (In Russ.)

Yerofeeva, 2002 — *Yerofeeva I.* Khan Abulkhair: commander, ruler and politician. Scientific publication. Almaty: Sanat, 2002. 336 p. (In Russ.)

Zlatkin, 1964 — *Zlatkin I.V.* The history of the Dzungarian Khanate (1635-1758). M.: Nauka, 1968. 482 p. (In Russ.)

ОТАН ТАРИХЫ. 2024 № 27 (2)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ. 2024. № 27 (2)

МЕТОДОЛОГИЯ / METHODOLOGY

Смағұлов О., Смағұлова А.

ҚАЗАҚСТАН – ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ 50-ҒАСЫРЛЫҚ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚАРА ШАҢЫРАҒЫ.....284

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Әбсадық А. А., Исенов Ө. И.

ӘБІЛҚАЙЫР (1693 - 1748) ТУРАЛЫ ТАРИХИ АҢЫЗДАР:
«ХАН СҮЙЕГІ» ҚОРЫМЫ, ҚАРАҚҰМ ҚҰРЫЛТАЙЫ.....301

Аманова М.И.

ТРАДИЦИЯ 和亲 (ХЭЦИНЬ): ДИНАСТИЧЕСКИЕ БРАКИ МЕЖДУ КИТАЕМ И ТЮРКСКИМИ ГОСУДАРСТВАМИ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ДИНАСТИИ СУЙ.....317

Жолдасұлы Т., Байжанова Г.Н.

СОВЕТТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИСЛАМДЫҚ ҚАСИЕТТІ ЖЕРЛЕР:
АТЕИСТІК ШАБУҢАЛ МЕН ҮГІТ-НАСИХАТ.....328

Қамбарбекова Ф.Ә.

«ТАРИХ-И МУҒУЛ» ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ БОЙЫНША ДЕРЕККӨЗ РЕТІНДЕ.....347

Қанаатов Е.Е. (Узбекистан)

ДӘУКЕСКЕН (УЭЗІР) ҚАЛАСЫ361

Қапбаров Г.Ш., Гюндозду А., Шашаева Г.К.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН ҮДЕРІСТЕРІНІҢ
ДИНАМИКАСЫ (1991-2023 жж.).....376

Кванбау О. (Турция)

KEY CONCEPTS OF THE MEIJI PERIOD IN GENRO COUNCIL
STUDIES (LATE XIXth CENTURY).....389

Munai Ye. (КНР), Abdilashim D. (Япония)

RESEARCH ON THE NOBLE TITLES IN ÖTÄMIŞ HÄJĪ'S ĞINGİZ-NĀMA.....403

Оралова А.А., Қабылдинов З.Е.

ҚОЖАБЕРГЕН БАТЫР ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНЫҢ ШЫҒЫС ШЕКАРАСЫ.....413

Ошан Ж., Борбасов С. М., Оралова А.А.

ДЖУНГАРСКИЙ НОЙОН АМУРСАНА, КАЗАХСКИЙ ХАН АБЫЛАЙ И
КОЖАБЕРГЕН БАТЫР.....432

Saktajanova Z.G., Baigozhina G.M.

CONSTRUCTING THE NATIONAL IDENTITY OF KAZAKHS IN LITERARY
WORKS OF HISTORICAL GENRE IN THE 1960-1970s.....450

Sheriyazdanov B.R., Akanov K.G.

KOREANS DEPORTED TO KAZAKHSTAN: HISTORICAL MEMORY
AND EXPERIENCE OF ADAPTATION.....466

Sultangazy G.Zh., Nurbayev Zh.Ye., Medeubayev Ye.I.

DEVELOPMENT OF BIOGRAPHICAL RESEARCH AS A FACTOR
OF CONCEIVING NATIONAL IDENTITY.....481

Торайгыров Е.М.

ВОПРОС О ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ИРТЫШСКОЙ ДЕСЯТИВЕРСТНОЙ
ПОЛОСЫ (XIX – НАЧАЛО XX В.).....493

АРХЕОЛОГИЯ / ЭПИГРАФИКА

Мүминов Ә.Қ. (Турция), Медерова Д.Е., Дүйсенов Б.Д.

«АБАТ-БАЙТАҚ» ҚОРЫМЫНЫҢ АРАБЖАЗУЛЫ ЭПИГРАФИКАЛЫҚ
ЕСКЕРТКІШТЕРІ – АЛТЫН ОРДА КЕЗЕҢІНЕН KEЙІНГІ ҚОҒАМНЫҢ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ.....514

Бекзатқызы И.

ОЙКОНИМИЧЕСКАЯ СИСТЕМА АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ:
ФОРМИРОВАНИЕ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ.....529

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.
